

Din-Mezhep İlişkisi

Prof.Dr. Hasan ONAT

Din–mezhep ilişkisi, tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de İslâm'ın anlaşılması ve yorumlanması bağlamında en çok tartışılan ve en problemli alanlardan birini oluşturmaktadır. İslam düşünce tarihinde sıklıkla karşılaşılan temel sorunlardan biri, din ile mezhep kavramlarının birbirleriyle özdeş kabul edilmesi ve çoğu zaman aynı anlamda kullanılmasıdır. Oysa din ile mezhep arasında ontolojik ve epistemolojik bakımdan önemli farklar bulunmaktadır. Din, ilahî vahye dayanan ve kaynağını doğrudan doğruya vahiyden alan bir hakikat alanını ifade ederken; mezhep, bu vahyin insanlar tarafından anlaşılması, yorumlanması ve uygulanması sürecinde ortaya çıkan beşerî yorum biçimlerini ifade etmektedir. Bu sebeple mezhepler, dinin kendisi değil; dinin anlaşılma biçimleri olarak değerlendirilmelidir.

Dinin anlaşılması, yorumlanması ve yaşanması sürecinin merkezinde insan bulunmaktadır. İnsan, tarihsel, kültürel ve toplumsal şartlar içinde dini anlamaya ve yorumlamaya çalışan bir varlıktır. Dolayısıyla ortaya çıkan mezhepler de bu tarihsel ve sosyal şartların etkisi altında şekillenen beşerî oluşumlardır. Bu durum, mezheplerin mutlak ve değişmez yapılar olmadığını, aksine zaman içinde dönüşebilen ve farklı yorum biçimlerine açık yapılar olduğunu göstermektedir. Nitekim İslam tarihi incelendiğinde, çok sayıda mezhebin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu mezheplerin büyük bir kısmı tarih sahnesinden silinmiş; yalnızca bir kısmı tarihsel süreç içinde varlığını sürdürebilmiştir. Bununla birlikte günümüze ulaşan mezheplerin de sabit ve değişmez yapılar olmadığı, tarih boyunca farklı sosyal ve siyasal şartlara bağlı olarak değişim ve dönüşüm geçirdikleri bilinmektedir.

İslam toplumlarında mezheplerin ortaya çıkışı, çoğu zaman siyasal, itikadî ve sosyal tartışmaların bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Özellikle erken dönem İslam tarihindeki siyasi çekişmeler ve toplumsal gerilimler, farklı düşünce ekollerinin ve mezheplerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte ortaya çıkan farklı yorumlar, zamanla kurumsallaşarak mezhep kimliği kazanmıştır. Ancak bu durum, mezheplerin din ile özdeş kabul edilmesini gerektirmez. Zira mezhepler, dinin yorumlarıdır; dinin kendisi değildir.

Günümüzde Müslüman toplumların karşı karşıya bulunduğu temel sorunlardan biri de din temelli gruplaşmalar ve hizipleşmelerdir. Kur'an'ın

Müslümanları birlik ve kardeşliğe çağıran açık uyarılarına rağmen, tarih boyunca farklı yorumlar üzerinden oluşan mezhep aidiyetleri zaman zaman ayrışma ve çatışma zeminine dönüşebilmektedir. Kur'an'da Müslümanlara hitaben "Hepiniz birden Allah'ın ipine sınımsız sarılın ve ayrılığa düşmeyin" (Âl-i İmrân, 3/103) şeklindeki uyarı, Müslüman toplumun birlik bilincine vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde Hz. Muhammed'in müminlerin kardeş olduğu yönündeki vurgusu da İslam toplumunda birlik ve dayanışmanın esas olduğunu göstermektedir. Buna rağmen tarihsel süreçte Müslüman toplumların farklı mezhep ve grup kimlikleri üzerinden bölünmeler yaşadığı görülmektedir.

Kur'an'da yer alan bir diğer uyarı da bu noktada dikkat çekicidir: "Dinlerini paramparça eden ve grup grup olan kimselerden olmayın; her grup kendi yanında bulunanla sevinip böbürlenmektedir." (Rûm, 30/32). Bu ayet, dinin parçalanarak farklı grup kimlikleri üzerinden yorumlanmasının doğurabileceği tehlikelere işaret etmektedir. Kur'an'ın bu uyarılarına rağmen, İslam'ın günümüzde hâlâ çoğu zaman mezhep merkezli bir anlayış çerçevesinde yorumlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Oysa din ile mezhep arasındaki farkı doğru bir şekilde kavrayan bir Müslüman, mezhepleri tarihsel ve sosyal bir vakıa olarak kabul eder; ancak hiçbir mezhebi İslam'ın kendisiyle özdeşleştirmez.

Aslında sorun, farklı mezheplerin veya dini grupların ortaya çıkması değildir. Gruplaşma olgusu, insanın sosyal bir varlık oluşunun doğal bir sonucudur. İnsanlar, tarih boyunca farklı düşünce, yorum ve anlayış etrafında bir araya gelerek çeşitli topluluklar oluşturmuşlardır. Bu durum, toplumsal çeşitliliğin ve düşünsel zenginliğin bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Eğer bu farklılıklar, iyi niyet ve ortak değerler temelinde ortaya çıkıyorsa; farklı gruplar arasında doğruluk, iyilik ve güzellik yolunda bir rekabet oluşabilir ve bu durum toplum için bir zenginlik kaynağı haline gelebilir.

Ancak sorun, mezheplerin ve dini grupların kendi yorumlarını mutlak hakikat olarak görmeleri ve kendi anlayışlarını İslam'ın tek ve gerçek yorumu olarak sunmalarıyla ortaya çıkmaktadır. Günümüzde farklı mezhep, tarikat ve cemaatlerin din anlayışları çoğu zaman İslam'ın temel ortak paydası göz ardı edilerek oluşturulmaktadır. Bu durum, dini yorumların dar bir perspektife sıkışmasına ve farklı grupların birbirlerini dışlayan yaklaşımlar geliştirmesine yol açabilmektedir. Böyle bir ortamda her grup, kendi yorumunu mutlak doğru olarak kabul etmekte ve diğer yorumları geçersiz sayabilmektedir.

Bu durum, klasik bir benzetmeyle ifade edilecek olursa, görme engelli kişilerin bir fili farklı şekillerde tanımlamasına benzemektedir. Her birey, filin yalnızca dokunduğu kısmını tanımlamakta ve elde ettiği sınırlı bilgiyi bütünü tamamı zannetmektedir. Benzer şekilde dini yorumlarda da her grup, kendi yorumunu İslam'ın tamamı olarak görme eğilimine girebilmektedir. Bu yaklaşım, mezhep merkezli bir din anlayışının oluşmasına ve dini çoğulculuğun göz ardı edilmesine neden olmaktadır.

Nitekim İslam tarihinde sıkça başvurulan “kurtuluşa eren fırka” söylemi de bu sorunun önemli göstergelerinden biridir. Pek çok dini topluluk, kendisini “fırka-i nâciye” olarak tanımlamakta ve diğer grupları hakikatten sapmış olarak değerlendirebilmektedir. Bu yaklaşım, mezheplerin dinin yorumları olduğu gerçeğini göz ardı ederek, mezhebi din ile özdeşleştirme eğilimini güçlendirmektedir. Sonuç olarak her topluluk, kendi dini yorumunu İslam'ın kendisiyle eşitleme yoluna gitmektedir.

Oysa İslam düşüncesinde sağlıklı bir mezhep anlayışı geliştirebilmek için din ile mezhep arasındaki farkın açık biçimde ortaya konulması gerekmektedir. Mezhepler, dinin anlaşılması sürecinde ortaya çıkan tarihsel yorumlardır ve bu yönüyle çoğulcu bir yapıya sahiptir. Bu gerçeklik dikkate alındığında, mezhepler arasında mutlak hakikat iddiası yerine karşılıklı anlayış ve hoşgörü temelinde bir yaklaşım geliştirilmesi mümkün olacaktır. Böyle bir yaklaşım, hem İslam'ın evrensel mesajının doğru anlaşılmasına katkı sağlayacak hem de Müslüman toplumlar arasındaki gereksiz ayrışmaların önüne geçebilecektir.

Müslüman toplumların tarihsel süreçte karşı karşıya kaldıkları birçok sorunun arka planında, dinin doğru anlaşılmaması ve mezheplerin din ile özdeşleştirilmesi gibi temel epistemolojik problemler yer almaktadır. Müslümanların birbirlerini anlamaya, farklı yorumları makul bir zeminde değerlendirmeye ve medeniyet üretme yolunda ortak bir çaba ortaya koymaya yönelmeleri gerekirken, çoğu zaman mezhepsel ve grup temelli tartışmaların içinde enerjilerini tüketmeleri dikkat çekici bir durumdur. Bu durum, yalnızca dini düşüncenin gelişimini sınırlamakla kalmamakta; aynı zamanda İslam dünyasında yaşanan siyasal, sosyal ve kültürel krizlerin de önemli bir arka planını oluşturmaktadır.

İslam dünyasında uzun süredir tartışılan geri kalmışlık ve buhran meselesi incelendiğinde, bu tablonun yalnızca ekonomik veya siyasi sebeplerle

açıklanamayacağı görülmektedir. Bu süreçte çarpık din anlayışlarının ve mezheplerin din ile özdeşleştirilmesinin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Din ile mezhebin birbirinden ayrıştırılamaması, İslam'ın evrensel mesajının dar yorum kalıpları içine sıkıştırılmasına yol açmakta; böylece dinin birleştirici ve dönüştürücü potansiyeli zayıflamaktadır.

Günümüz Müslümanının karşı karşıya bulunduğu en önemli sorunlardan biri de, dini çoğu zaman hazır ve sorgulanmadan kabul edilen bir miras olarak algılamasıdır. Müslüman birey, çoğu zaman İslam'ı içinde doğduğu kültürel çevrenin sunduğu biçimiyle öğrenmekte ve neyin gelenek, neyin din olduğunu sorgulama ihtiyacı hissetmemektedir. Bu durum, din ile gelenek arasındaki sınırların giderek belirsizleşmesine yol açmaktadır. Çoğu zaman din, geleneğin gölgesinde kalmakta; hatta gelenek, dinin yerini alacak ölçüde belirleyici hale gelebilmektedir.

Gelenek din haline geldiğinde ise dinin asli işlevi zayıflamaya başlamaktadır. Din, insanın bireysel ve toplumsal hayatını dönüştüren bir değerler sistemi olmaktan uzaklaşarak, çoğu zaman sadece ritüellerden ibaret bir forma indirgenmektedir. Böyle bir durumda dinin birey ve toplum üzerindeki dönüştürücü etkisi ortadan kalkmakta, din hayatın merkezinde yer alan bir rehber olmaktan çıkarak sembolik bir kimlik unsuruna dönüşmektedir. Bu süreç, dinin birleştirici ve özgürleştirici işlevinin tersine işlemesine neden olmaktadır.

Oysa dinin temel amacı, insanlara insanca yaşayabilmenin ortak değerlerini kazandırmak ve toplumda adalet, merhamet ve sorumluluk bilincini güçlendirmektir. Ancak çarpık din anlayışları bu amacın tersine sonuçlar doğurabilmektedir. Din, insanları bir araya getiren bir değerler sistemi olmak yerine ayrışmanın aracı haline gelebilmekte; özgürleştirici bir perspektif sunmak yerine özgürlük karşıtı tutumların meşrulaştırılması için kullanılabilir. Bu bağlamda din adına yapılan en ağır hatalardan biri de, farklı yorumlara sahip Müslümanların birbirlerini tekfir etmeleri, yani küfürle itham etmeleridir. İslam'ın temel ilkeleriyle bağdaşmayan bu tür yaklaşımlar, tarih boyunca Müslüman toplumlarda ciddi çatışmalara yol açmıştır. Hatta bazı durumlarda tekfir anlayışı, bireylerin hayatına kast edilmesine kadar varan trajik sonuçlar doğurabilmiştir.

Bu sebeple İslam'ın doğrudan Kur'an ve Hz. Peygamber'in örnek uygulamaları üzerinden öğrenilmesi büyük önem taşımaktadır. Buna karşılık

dinin mezhep, tarikat veya cemaat merkezli bir perspektifle öğrenilmesi ve anlaşılması, Müslümanların karşı karşıya bulunduğu en ciddi açmazlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezhep, tarikat ve cemaat gibi oluşumlar tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış sosyal yapılardır ve hiçbir şekilde İslam'ın kendisiyle özdeş kabul edilemezler. Din ile bu tür oluşumlar arasındaki sınırların ortadan kalkması, gelenek ile dinin iç içe geçmesine ve nihayetinde geleneğin din haline gelmesine yol açmaktadır.

Bu durumun doğal sonucu olarak dini ibadetlerin toplumsal ve ahlaki işlevleri de zayıflamaktadır. Kur'an'ın ifadesiyle namazın insanı kötülüklerden alıkoymasını beklenirken, ibadetler çoğu zaman bu işlevini yerine getiremez hale gelmektedir. Benzer şekilde orucun bireyde sorumluluk bilinci ve empati duygusu geliştirmesini beklenirken, bu ibadet çoğu zaman yalnızca biçimsel bir uygulama olarak algılanmaktadır. Zekât ise toplumdaki ekonomik adaleti güçlendiren bir ibadet olmaktan uzaklaşarak, çoğu zaman sembolik bir yardım biçimine dönüşebilmektedir. Böyle bir durumda din, bireylerin ve toplumun hayatını dönüştüren bir ahlaki sistem olmaktan çıkarak, şekilsel uygulamaların ötesine geçemeyen bir ritüeller bütünü haline gelebilmektedir.

Daha da önemlisi, dinin birleştirici ve bütünleştirici yönü zayıfladığında, dini söylemler ayrıştırıcı bir karakter kazanmaya başlamaktadır. Çarpık din anlayışları, ayrılıkçı ve dışlayıcı tutumların din üzerinden meşrulaştırılmasına zemin hazırlayabilmektedir. Bu durum, İslam'ın özünde yer alan kardeşlik ve birlik anlayışıyla açık bir çelişki oluşturmaktadır.

Nitekim Hz. Muhammed'in yaşadığı döneme bakıldığında, bugün İslam dünyasında yaygın biçimde görülen mezhep, tarikat veya cemaat yapılarının hiçbirinin mevcut olmadığı görülmektedir. İslam toplumunda bu tür kurumsal yapılanmalar, Hz. Peygamber'in vefatından uzun yıllar sonra ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu oluşumlar tamamen tarihsel ve beşerî nitelik taşımaktadır. Bu gerçeklik dikkate alındığında mezhep, tarikat veya cemaatlerin İslam ile özdeşleştirilmesi mümkün değildir.

Bir kimsenin Müslüman olabilmesi için herhangi bir mezhebe, tarikata veya cemaate bağlı olması gerekmez. İslam'ın temelinde, bireyin doğrudan doğruya Allah'a yönelmesi ve vahyin rehberliğinde bir hayat sürmesi yer almaktadır. Mezhepler ve diğer dini oluşumlar, bu temel ilişkinin yerine geçemez.

Bu durumu açıklamak için İslam tarihindeki bilinen bir örnek oldukça dikkat çekicidir. Rivayete göre Hz. Ömer, henüz Müslüman olmadan önce Hz. Muhammed'i öldürmek niyetiyle yola çıkmıştır. Onun bu niyetini öğrenen bir kişi, zaman kazanmak ve Hz. Peygamber'i haberdar etmek amacıyla Ömer'e kız kardeşinin ve eniştesinin de Müslüman olduğunu söylemiştir. Öfkeyle onların evine giden Ömer, burada Kur'an ile karşılaşmış ve Tâhâ Suresi'nin ilk ayetlerini okumuştur. Bu ayetlerde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

“Ey insan! Bu Kur'an'ı sana sıkıntı çekesin diye indirmedik. O, ancak Allah'a karşı sorumluluk bilinci taşıyan kimseler için bir öğüt ve hatırlatmadır. Bu kitap, yeri ve yüce gökleri yaratan Allah katından indirilmiştir.” (Tâhâ, 20/1–4).

Bu ayetler, Kur'an'ın temel amacının insanı zor durumda bırakmak değil, ona yol göstermek ve hayatına anlam kazandırmak olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in Kur'an ile karşılaşması onun hayatında köklü bir dönüşüme yol açmış ve İslam tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri haline gelmesini sağlamıştır. Bu örnek, İslam'ın özünde bireyin doğrudan vahiy ile kurduğu ilişkiye dayanan bir dönüşüm çağrısı olduğunu göstermektedir. Mezhep, tarikat veya cemaat gibi tarihsel oluşumlar ise bu temel ilişkinin yerine geçemez; yalnızca belirli yorum biçimleri olarak varlık gösterebilir.

Kur'an ayetleriyle karşılaşması, Hz. Ömer'in hayatında köklü bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Rivayetlere göre bu ayetler Hz. Ömer'i derinden sarsmış ve onun düşünce dünyasında ani fakat güçlü bir kırılma meydana getirmiştir. Kur'an'ın hitabıyla karşılaşan Ömer, kısa süre içinde içsel bir muhasebe yaşamış ve bu deneyimin ardından “Beni Muhammed'e götürün” diyerek Hz. Peygamber ile buluşmak istemiştir. Böylece Hz. Muhammed'i öldürmek amacıyla yola çıkan Ömer, Kur'an ile karşılaşmasının ardından Hz. Peygamber'in huzurundan Müslüman olarak ayrılmıştır. Bu olay, vahyin insan üzerinde oluşturduğu dönüştürücü etkinin en dikkat çekici örneklerinden biri olarak İslam tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

Bu noktada temel soru şudur: Hz. Ömer'i bu kadar kısa sürede değiştiren nedir? Onu Müslüman yapan esas unsur hangi düşünsel ve inançsal temellere dayanmaktadır? Bu soruların cevabı, İslam'ın özünde yer alan temel inanç esaslarında aranmalıdır. Hz. Ömer'in yaşadığı dönüşüm, herhangi bir mezhebe, tarikata ya da cemaat yapısına katılmakla ilgili değildir. Onun yaşadığı değişim,

doğrudan doğruya vahyin mesajı ile karşılaşması ve Hz. Peygamber'in örneğinde bu mesajın anlamını kavramasıyla gerçekleşmiştir. Başka bir ifadeyle Hz. Ömer, vahyin diriltici çağrısıyla tanışmış ve bu çağrı onun düşünce dünyasında derin bir dönüşüm meydana getirmiştir.

Hz. Ömer'in iman ettiği temel esaslar, İslam inancının özünü oluşturan üç ana ilkeye dayanmaktadır. Bunlar tevhid, nübüvvet ve ahiret inancıdır. Tevhid, Allah'ın var ve bir olduğuna inanmayı ifade eder. Nübüvvet, Hz. Muhammed'in Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu kabul etmeyi; ahiret inancı ise insanın ölümden sonra yeniden dirileceğine ve yaptıklarından sorumlu tutulacağına iman etmeyi içerir. Bu üç temel esas, İslam inancının ortak paydasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla bir kimsenin Müslüman sayılabilmesi için gerekli olan temel unsur, bu esaslara inanmasıdır.

Bu bağlamda mezhep, tarikat veya cemaat gibi aidiyetlerin Müslüman olmanın zorunlu şartı olmadığı açıkça görülmektedir. Bir kimsenin hangi mezhebe veya dini topluluğa mensup olduğu, onun Müslüman olup olmamasını belirleyen asli bir ölçüt değildir. İslam'ın temel çerçevesi, tevhid, nübüvvet ve ahiret inancını kabul eden herkesin İslam dairesi içinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle farklı mezheplere, tarikatlara veya cemaatlara mensup olan bireyler, bu ortak payda çerçevesinde değerlendirildiklerinde İslam'ın geniş ve kapsayıcı çerçevesi içinde yer almaktadırlar.

Müslümanların mezhepleri ve dini oluşumları bu ortak payda üzerinden değerlendirmeleri büyük önem taşımaktadır. Eğer mezhepler, İslam'ın temel ilkelerini anlamaya yönelik yorumlar olarak ele alınırsa, farklı yorumların bir arada var olması düşünsel bir zenginlik olarak değerlendirilebilir. Farklı yorumların varlığı, İslam düşüncesinin tarihsel gelişiminde önemli bir rol oynamış ve farklı coğrafyalarda farklı kültürel tecrübelerin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Bu nedenle mezheplerin varlığı tek başına bir problem olarak görülmemelidir. Asıl problem, bu yorumların mutlak doğrular olarak kabul edilmesi ve din ile özdeşleştirilmesidir.

Kur'an'ın ortaya koyduğu yaklaşım, farklı görüşlerin değerlendirilmesi konusunda açık bir ilkeye dayanmaktadır. Kur'an, insanların farklı sözleri dinleyerek bunların en güzeline uymalarını teşvik etmektedir. Nitekim Zümer Suresi'nin 18. ayetinde, "Onlar sözü dinler ve onun en güzeline uyarlar" buyurularak eleştirel düşünme ve bilinçli tercih vurgulanmaktadır. Bu ayet, İslam

düşüncesinde körü körüne taklidin değil, bilinçli değerlendirme ve seçimin esas olduğunu göstermektedir.

Benzer şekilde Kur'an, Müslümanların bilgi sahibi olmadıkları konuların peşinden gitmemeleri gerektiğini de vurgulamaktadır. İsrâ Suresi'nin 36. ayetinde "Bilmediğin şeyin ardına düşme" şeklindeki uyarı, İslam'ın bilgiye dayalı bir inanç anlayışını benimsediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, İslam'da iman ile bilgi arasında güçlü bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. İslam'a göre iman, bilinçli bir tercihi ve sorumluluk bilincini gerektirmektedir. Bu nedenle Müslümanın inancı, sorgulanmadan kabul edilen bir gelenek değil; bilerek ve anlayarak benimsenen bir değerler bütünü olmalıdır.

İslam düşüncesinde iman, sorumluluk ve kurtuluş bireysel bir nitelik taşımaktadır. Her birey, kendi inancı ve eylemlerinden sorumludur. Bu nedenle herhangi bir grup aidiyeti, bireyin dini sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Mezhep, tarikat veya cemaat gibi yapılara bağlılık, bireyin inanç ve sorumluluğunun yerine geçemez. Bu tür yapılar, ancak bireyin dini hayatını destekleyen sosyal çevreler olarak değerlendirilebilir.

Bu noktada dini gruplara katılımın bilinçli bir tercih olması büyük önem taşımaktadır. Bir bireyin herhangi bir dini gruba katılması, ancak bu tercihin sebeplerini, sınırlarını ve sonuçlarını bilmesi durumunda sağlıklı bir zemine oturabilir. Bir gruba niçin katıldığını, bu gruptan nasıl ayrılabilceğini ve bu aidiyetin bireye ne tür faydalar sağlayacağını bilmek, dini grupların birey üzerinde olumsuz etkiler oluşturmasının önüne geçebilir. Böyle bir bilinç, yanlış yorumların ve aşırı grup bağlılıklarının birey ve toplum üzerinde kalıcı zararlar oluşturmasını engelleyebilir.

Sonuç olarak İslam'ın temel mesajı, bireyin doğrudan doğruya Allah ile kurduğu ilişkiye dayanmaktadır. Mezhepler, tarikatlar ve cemaatler bu ilişkinin yerine geçemez; yalnızca tarihsel süreçte ortaya çıkmış yorum ve örgütlenme biçimleri olarak varlık gösterebilirler. İslam'ın temel ortak paydası olan tevhid, nübüvvet ve ahiret inancı merkeze alındığında, Müslüman toplumlar arasındaki gereksiz ayrışmaların önemli ölçüde azalacağı ve farklı yorumların bir zenginlik olarak değerlendirilebileceği açıktır.